

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтымен және "Мемлекет тарихы институты" мемлекеттік мекемесімен шығармашылық байланыста шығарылады

АЗАҚ

№2 (169), 2019

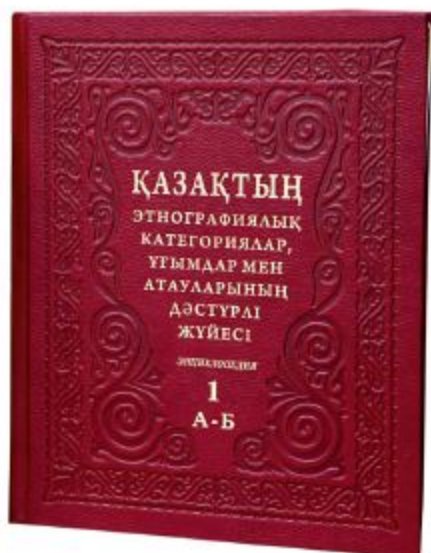
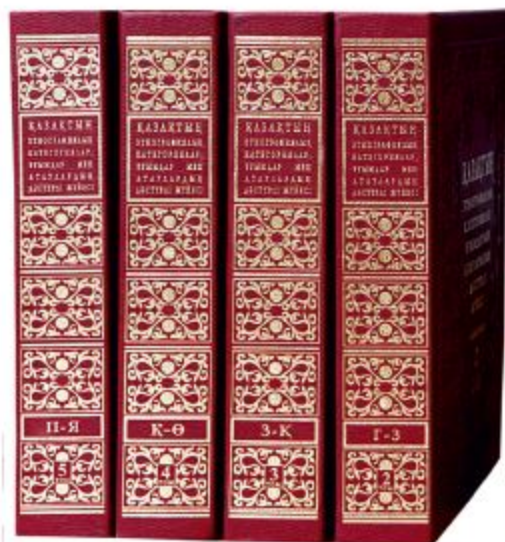
ғылыми-әдістемелік журнал

ТАРИХЫ

ЖУРНАЛДЫҢ АРНАЙЫ САНЫ

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҢ ҚАТАРЫ ТОЛЫҚТЫ

ОРТАЛЫҚ
МУЗЕЙ

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№2 (169),
АҚПАН
2019 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

БАС РЕДАКТОР –
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Х.Әбжанов, М.Қойгелдиев,
Т.Омарбеков, – т.ғ.д. акад.;
Б.Аяған, Ә.Мұқтар – т.ғ.д.,
проф.; Д.Сәтбай, С.Сымағұ-
лова, Ұ.Ысмағұлов – т.ғ.д.
доц.; Н.Әлімбаев, А.Жұмаділ,
Ж.Әшірбекова, М.Ноғайбаева,
Д.Салқынбек, Қ.Құнапина –
т.ғ.к., доц.; С.Дүйсен – п.ғ.к.,
Қ.Қарамаңдаев – тарихшы-
зерттеуші.

С.Әбішқызы – тұңғыш
бас редактор. Б.Матеева –
ұстаз-әдіскер. Д.Игенбаева,
Г.Серікбаева, С.Ишебаева
– озат ұстаздар.

Басуға 14.02.2019 ж. жіберілді.
Пішімі 84 x 108 ¹/₁₆.
Шартты б.т. – 4. Офсетті
басылым. Бағасы келісімді.
Таралымы – 1500.
Индексі – 75748.
Тапсырысы –

Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Акимбаев" ЖК-де басылды.

Ғылыми-теориялық мақа-
ла авторлары орысша, ағылшынша
түйін және магистранттар та-
рихшы докторлардан жазбаша
пікір ұсынуға міндетті. Мақаланың
ғылыми нақтылығына, тілінің жа-
тықтығына автор жауапты.

Ал ұстаздар журналға 1
жылға толық жазылған тү-
біртегінің көшірмесін салуы
қажет. Авторлардың байлам
-тұжырымдары редакция көзқа-
расымен сәйкеспеуі де мүмкін. Кө-
шіріп басылса не пайдаланылса,
сілтеме жасалуы тиіс.

МАЗМҰНЫ

Ғылыми зерттеулер мен танымдық мақалалар

Әбділдабек Салықбай. Ұлттық құндылықтың қатары толықты.....	2
Нұргелді Уәли. Қазақтың халық астрономдары – есепшілердің қоғамдағы тарихи орны мен қызметі туралы	3
Нұргелді Уәли. Қазақ өлкесіндегі гидронимдердің тілдік- этномәдени семантикасы	6
Нұрсан Әлімбаев, Бейбітқали Қақабаев. Қазақтың кер дала тағысының төл атауы – "Пржевальский жылқысы" емес, кертағы!	13
Нұрсан Әлімбаев, Бейбітқали Қақабаев. Қазақтың дәстүрлі егін шаруашылығындағы арық пен гидротехникалық құрылғылар: төлтума атаулары, түрлері, құру тәсілдері және қызметі	16
Нұрсан Әлімбаев. Қазақы елтірі: көшпелі ортадағы ұғымдық мән-мағынасы, дайындалу технологиясы, кәдеге жаратылуы	31
Нұрсан Әлімбаев. Қазақтың әдеттік құқығының іс-тәжірибесіндегі өлім жазасы: құқықтық негіздемесі, түрлері, жазаға кесу хәм жүзеге асырылу үрдісі	35
Рүстем Шойбеков. Жүзікке байланысты атаулардың лингвомәдени семантикасы	40
Рүстем Шойбеков. Ежелгі металургиямен байланысты қалыптасқан ұсталық кәсібі.....	44
Қалиолла Ахметжан. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы қазақтар қолданған "Самхал" мылтық жөнінде	49
Дөңгелек үстелдің материалдары. Қазақ тарихы мен этнологиясын жаңа сапалық деңгейге жеткізуге негіз болатын бірегей басылым.....	52
Талас Омарбеков. Дәстүрлі қазақ қоғамының ғылыми-танымдық болмысын айшықтаған іргелі еңбек	63

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚ БОЛМЫСЫН АЙШЫҚТАҒАН ІРГЕЛІ ЕҢБЕК

Талас ОМАРБЕКОВ,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Орталық Азиядағы дәстүрлі өркениеттерді
зерттеу орталығының директоры,
т.ғ.д., профессор, Қазақстан ҰҒА Құрметті мүшесі

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейі – ғылыми ортасы мен әлеуеті қалыптасқан, орныққан орта. Музейдің ғылыми-зерттеу жұмыстарының жандануында оның жетекшісі, белгілі этнограф Нұрсан Әлімбаидың ғылыми-ұйымдастырушылық, зерттеушілік белсенділігінің ерекше орны бар. Оның жетекшілігімен және тікелей авторлығымен орындалған музей қызметкерлерінің ғылыми зерттеулері ауыз толтырып айтарлықтай қомақты. Олардың қатарында «*Кочевая община казахов. Опыт этносоциологической реконструкции*» (авт: Нұрсан Әлімбаи. - Алматы, 2004) атты монографияны; «*Орталық музей еңбектері*» (2 томдық, Алматы, 2004-2010) атты ғылыми-зерттеу жинағын; Қазақстан музейлері тарихындағы тұңғыш тақырыптық – Н.Г.Хлудов. *Шығармалар каталогы: кескіндеме және графика* (Алматы, 2003); «*ҚРМОН-ның этнографиялық коллекциясы. Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі*» (Алматы, 2009), «*Қазақстанның нумизматикалық мұрасы*» және «*Сарайшық тиындары*» (Алматы, 2008); «*Ежелгі көшпелілер мәдениеті: Археологиялық коллекциялар каталогы*» (Алматы, 2009.), «*Қазақ кілемдері*» (Алматы, 2013) атты қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі каталогтардың ғылыми айналымға енуін атап көрсетер едік. Аталмыш басылымдардың сапалы да көрнекті ғылыми мазмұны бүгінде республикаға кеңінен танымал, халықаралық тұрғыда әйгілі музейдің ғылыми-зерттеу мекемесі ретіндегі статусын берік сақтауына толық кепілдік беріп отыр. Айта кеткен жөн, Н.Әлімбаи – бүгінгі күні қазақтың дәстүрлі өнері мен мәдениетінің тарихынан қалам тартып жүрген саусақпен санарлықтай аз ғана білікті де талантты мамандарымыздың бірі. Оның белсенді басшылығымен осы орталық музейдің қызметінің басты бағыттарының бірі, әрі қоғаммен байланыс орнатудың негізгі жолы, музей туралы жазылған басылымдар корпусы – *музеографиялық* өнімдері каталогтар, альбомдар, буклеттер, жолсеріктер, афишалар, банерлер шығарудың да озық үлгілерін қалыптастырғаны, көп жылдар бойы музейтану бағытында еліміздегі үлкенді-кішілі музей шаңырақтарына жол көрсетіп отырғаны баршамызға аян.

Ал, енді осы музей мекемесінің көп қырлы, сан салалы еңбектерінің арасында іргелілері де баршылық. Солардың бірі және бірегейі – «*Қазақтың*

этнографиялық категориялар, ұғымдар, атауларының дәстүрлі жүйесі» атты 5 томдық энциклопедия. Бұл еңбек – қазақ этнография ғылымында бұрын-соңды кездеспеген ерекше құбылыс. Осы тың ғылыми туынды кешенді, іргелі зерттеу нәтижесінде айналымға енгенін алдымен атап көрсетер едік. Аталмыш энциклопедияның 2011-2014 жылдар аралығында алғашқы басылымы жарыққа шыққан еді. Алғашқы кезден-ақ, көпшілік қауымның сұранысына ие болған еңбектің 2017 жылы толықтырылған екінші басылымы жарыққа шығып, қазақтың дәстүрлі қоғамын, мәдениеті мен өнерін этнографиялық тұрғыдан зерттеуді жаңа сатыға көтеріп тастады. Бүгінгі күні бұл еңбек Елбасымыздың «*Рухани жаңғыру*» бағдарламасындағы басты идеялар мен құбылыстарды, оның «*Ұлы даланың жеті қыры*» атты маңызды мақаласындағы басты бағыттарды өмірге енгізетін нақты мысалы болып отыр. Энциклопедия осы басылымға тән әліпбилік немесе әріптік реттікке құрылған. Қазақ халқының дәстүрлі тіршілігінде маңызды орын алатын мұралардың қолданыстық аясы, мәдени генезі, жасалу және таралу үрдісі берілген.

Аталмыш энциклопедиялық басылымда бұрынғы қолданыстағы сөздік қордың ұлғаюымен қатар, көптеген мақалалар, танымдық көпшілік, ғылыми көпшілік тілге ыңғайландырылып, қайта өңделген, яғни редакцияланған, кей сөздердің маңыздылығын ашатын мақалалар тыңнан қосылған, кей сөздерді ашатын мақалаларға өлең жолдары, әдебиеттер қосылып, авторы, өлең жолдары қай шығармадан алынғаны қоса және нақты көрсетілген. Бүгінде бұрын тек тарихи экспонаттар мен тарихи жәдігерлер қоймасы мен көрмесі болып келген музейлер қызметінің мән-мағынасы өзгерген.

Қазіргі таңдағы ғылыми-теориялық қарекет музейлік этнографияға мүлде жаңа ғылыми-танымдық көзқарасты, яғни қажет еткен қазіргі өскелең қоғамның талаптарына сай бейімделуді, музей ісін ұйымдастыруда түбегейлі бетбұрыстардың болуы, жаңа методологиялық көзқарастарды ұстану басты қажеттілікке айналды. Музейлердің ғылыми-техникалық базасын қалыптастыру, оны практикамен ұштастыруды талап ету қалыпты жағдайға айналды.

Осы тұрғыдан келгенде бұл бес томдық іргелі еңбек оқырман қауымға дәстүрлі тарихтан, қазақ

халқының тамыры терең болмысынан жан-жақты білім алуға мүмкіндік береді. Энциклопедия қазақ халқының байырғы, дәстүрлі тұрмысы мен тіршілігіне қатысты сан қилы өмірінің алуан қырын түгелдей, кең құлашпен қамтыған. Тіпті, көптомдық Ұлттық Энциклопедияда қамтылмаған кейбір қызықты мәліметтерді осы еңбектен табуға болады. Мысалы, қазақ тұтынған зергерлік бұйымдарға қатысты Ұлттық Энциклопедияның оқырман үшін ғылыми танымдық маңызы жоғары болса да, онда күллі қазаққа таныс «Мөр», «Мөрлі жүзік» сияқты тақырыптар қамтылмаған. Бұл әрине, бір ғана мысал. Мұндағы айтпағымыз, біз пікір білдіріп отырған «Қазақтың этнографиялық сөздігі» қазақ әлеміне қатысты іздеген мәлімет түгелдей хабардар ете алады. Мысалы, осыған қосымша бөлен өсімдік, аңдар, су, өзен, көл, теңіз сияқты табиғат әлемін Ұлттық Энциклопедия географиялық тұрғыда қарастырса, қолымыздағы біз әңгімелеп отырған «зерттеу нысаны» оларды әлдеқайда кең мағынада, нақтырақ айтқанда дәстүрлі тұрмыста, адам қажетіне пайдалану, «адам және табиғат» арасындағы қарым-қатынас тұрғысынан қарастырған.

Осы орайда тағы бір айтатын мәселе: 2003 жылы 17 қазанда Парижде ЮНЕСКО Халықаралық ұйымы қабылдаған Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы конвенцияны Қазақстан Республикасының 2011 жылы 21 желтоқсанда ратификациялағаны баршамызға аян. **Қолымыздағы 5 томдық «этнографиялық энциклопедия» музейлік этнография нысанын, материалдық мәдениетпен қатар материалдық емес мәдениет мұраларын ғылыми-танымдық тұрғыда түсіндірудің күрделі жүйесі музей интерпретациясы және музейлік дискурс ұғымын ғылыми-практикалық тұрғыда игерудің қазақстандық озық үлгісі** деп тануға болады. Сондай-ақ, бұл сүбелі де іргелі еңбек материалдық емес мәдениет мұраларының отандық тұңғыш ғылыми танымдық түсіндірме сөздігі болып табылады. Осындайда осы, соңғы мәселенің бүгінгі қазақ қоғамының рухани жаңғыруында шешуші рөл атқаратынын да айтуды жөн көрер едік.

Материалдық емес мәдени мұра – қоғамдастықтар, топтар және кейбір жағдайларда жекелеген адамдар өздерінің мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде таныған әдет-ғұрыптарды, орындау мен айту нысандарын, білім мен дағдыларды, сондай-ақ олармен байланысты құралдарды, заттарды, артефактілерді және мәдени кеңістіктерді білдіретін ұғым. Ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалатын осындай материалдық емес мәдени мұраны қоғамдастықтар мен топтар оларды қоршаған ортаға, олардың табиғатпен байланысты өзара іс-қимылына және тарихына байланысты үнемі жаңадан туғызып отырады. Мұндай адамзат рухына тікелей қатысты бай мұралар адами болмыста өзіндік ерекшеліктер мен сабақтастық сезімін қалыптастыру арқылы мәдени әртүрлілікті дамытуға, адам шығармашылығын құрметтеуге ықпал етеді. **Энциклопедия мазмұнын құрайтын, материалдық емес мәдени мұраларға қатысты ұғымдар мен танымдар, музей қызметкерлері мен авторлар ұжымының далалық этнографиялық зерттеулері нәтижесінде жазылған. Мақала мазмұнын нақты заттар мен артефактілердің қолдан салынған**

сызбалары мен суреттері толықтырады. Олардың біразы авторлардың өзіндік жеке ізденістерінің нәтижесі.

Қазіргі таңда ғылыми қолданысқа енген музейлік этнография бағытындағы жаңа объектілерінің ішінде артефактардың материалдық емес қорын қалыптастыру өзекті мәселелер қатарында. Осыны еңбек авторлары нақты ескере білген. Музейлер қорындағы этнографиялық коллекциялар этностардың материалдық мәдениетін (тұрмыстық, шаруашылық, кәсіптік) ғана емес, материалдық емес мәдениет мұраларын (дәстүрлер, сенімдер, фольклор) да бейнелі түрде көрсете алады.

Еңбекті жазу әдістемесінде қолданылған тілдік ерекшелік – ғылыми, тарихи, техникалық, мифологиялық, этнографиялық контекстердегі сипаттауға, саралауға қатысты метатілдерді қолданудың ерекше үлгісінің бірі. 5 томдық бұл еңбектің халыққа, өңір кітапханаларына, облыстық, өңірлік музейлерге таралу үшін екінші рет қайта басылып шыққаны қажеттіліктен туындаған, оңтайлы іс.

Осындайда айтпауға болмас бір мәселе бар. Ол бүгінде әр түрлі баспалардан жарық көріп жатқан көптеген еңбектер өздерінің оқырмандарын тапты, қоғамдағы рухани сұранысты қанағаттандырды деп айта алмаймыз. Кітап жазған азаматтарды оқулық оқырманы кім болатыны ойланғандары жөн! Осы тұрғыдан алғанда біз пікір білдіріп отырған энциклопедия ғылыми зерттеулер, ғылыми-танымдық кітаптар жазушы ғалымдар мен зиялы қауым өкілдеріне үлгі көрсете алады. Н.Әлімбаев бастаған шығармашылық топ, тарихшылар, этнографтар, музейтанушылар энциклопедияның алғашқы басылымын оқырман қауым жылы қабылдағанын және халқымыздың әр түрлі тарихымен тікелей байланысты әр түрлі мекемелердің сұраныстарын қанағаттандыру мақсатымен тағы да белсенді түрде жанқиярлықпен еңбектеніп, аталмыш энциклопедияны жаңаша, толықтырып қайта басып шығарған.

ҚР Орталық мемлекеттік музейдің авторлық ұжымы (жетекшісі Нұрсан Әлімбаев) жазған *«Қазақтың дәстүрлі этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулар жүйесі»* атты 5 томдық іргелі ғылыми-танымдық еңбектің маңызы өте жоғары екеніне бүгінде ғылыми ортаның, өткен тарихқа құмар оқырман қауымның көзі жетті. **Бұл көптомдықтың отандық, тіпті шетелдік «музейлік этнография» ғылымындағы тұңғыш «этнографиялық энциклопедия» екені анық. Әдетте тұңғыштардың жолы әрқашан ауыр болып келеді. Солай бола тұрса да бүгінгі Ұлы Даланың өткені мен болашағы толғандырып отырған қатаң қоғамының, рухани өмірімізге мол өзгерістер әкеледі деп күтіп отырған мемлекеттік бағдарламалардың өскелең ұрпақ сұранысына толық жауап беретін бұл сүбелі еңбектің ең жоғарғы марапаттаулар мен қожаметтерге лайық екені күмән туғызбайды.**

Отандық этнография ғылымының зор жетістігі болып табылатын бұл еңбек болашақта ағылшын тілінде сөйлесе, жалпы дүниежүзілік дәстүрлі антропологияға және рухани мәдениет ізденістеріне қосылған өзіндік ерекше мұра, ғылыми және шығармашылық ізденіс болып шығары сөзсіз.